

https://doi.org/10.31516/2410-5325.066.08

УДК 133+141.33](045)

Д. В. Болюх, аспірант, Харківська державна академія культури, м. Харків
dbolyukh@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5109-4890

ПРОБЛЕМИ ГНОЗИСУ ТА ПОЗИЦІЇ ДОСЛІДНИКА У ВИВЧЕННІ ЕЗОТЕРИЗМУ¹

Визначено дві пов'язані між собою методологічно-ідеологічні проблеми у вивченні езотеризму. Обґрунтовано проблему дослідження гнозису в сучасному науковому дискурсі, виявлено її історико-культурні засади. Класифіковано позиції дослідника езотеризму. Доведено, що проблема інсайдера у сфері езотеризму пов'язана з упередженим ставленням до самого явища, яке поширюється й на дослідника. Запропоновано напрями вирішення зазначених проблем у межах культурології.

Ключові слова: *езотеризм, гнозис, містичний досвід, інсайдер.*

Д. В. Болюх, аспирант, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ПРОБЛЕМЫ ГНОЗИСА И ПОЗИЦИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯ В ИЗУЧЕНИИ ЭЗОТЕРИЗМА

Определены две связанные между собой методологично-идеологические проблемы в изучении эзотеризма. Обосновано проблему исследования гнозиса в современном научном дискурсе, выявлены ее историко-культурные предпосылки. Составлена классификация позиций исследователя эзотеризма. Доказано, что проблема инсайдера в сфере эзотеризма связана с предвзятым отношением к самому явлению, которое распространяется и на исследователя. Предложены направления решения указанных проблем в рамках культурологии.

Ключевые слова: *эзотеризм, гнозис, мистический опыт, инсайдер.*

D. V. Boliukh, postgraduate student, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

ISSUES OF GNOSIS AND THE RESEARCHER'S POSITION IN THE STUDY OF ESOTERICISM

The aim of the article is to identify the existing methodological problems in the study of esotericism, to analyze them and suggest ways to solve them.

Research methodology. In the analysis of esotericism, an interdisciplinary and cultural approach has been used.

Results. Two related methodological and ideological problems in the study of esotericism are identified. The problem of gnosis in modern scientific discourse is substantiated, its historical and cultural premises are revealed. A classification of the researcher's positions of esotericism is made. It is proved that the "insider's" problem in the field of esotericism is associated with a

¹ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

biased attitude to the phenomenon itself, which extends to the researcher. The consequences of the closure of esotericism's researchers in a narrow circle are identified, which interferes with interdisciplinarity. The directions of solving these problems within cultural studies are proposed.

Novelty. The solution of methodological problems in the study of esotericism within cultural studies is proposed.

The practical significance. The proposed approach will deepen and make more effective the study of esotericism.

Keywords: *esotericism, gnosis, mystical experience, insider.*

Постановка проблеми. Академічне вивчення езотеризму є молодого галуззю. Причини виключення езотеризму з наукового дискурсу полягають у негативному ставленні до цього явища, яке зумовлено історично. У межах культурологічного підходу, що передбачає об'єктивність, безоціночність, рівнозначність та міждисциплінарність, вивчення езотеризму видається найефективнішим. Проте деякі методологічні проблеми ще не вирішені, що ускладнює дослідження цього явища, зокрема йдеться про проблеми гнозису та позиції дослідника. Відсутність єдиної думки з цих питань у фахівців з езотеризму зумовлює актуальність статті, в якій пропонується рішення означених проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що окремим аспектам езотеризму (магії, алхімії тощо) присвячено багато праць, узагальнюючих досліджень цього явища недостатньо. В. Ханеграаф (2016) запровадив концепцію езотеризму як «відкинутого знання»; С. Панін досліджує проблему інсайдера (2013), а також філософію езотеризму (2019). Психопрактики в езотеричних традиціях розглядають Є. Торчинов (1998), А. Сафронов (2008). Методологічні проблеми езотеризму вивчають А. Верслуїс (2013), К. фон Штукрад (2005), П. Носачов (2018). Проте бракує загальних досліджень езотеризму в межах саме *cultural studies* з використанням міждисциплінарного підходу.

Мета статті — виявити актуальні методологічні проблеми дослідження езотеризму, запропонувати шляхи їх вирішення в межах культурології.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вивченні езотеризму існують дві достатньо гострі проблеми, які пов'язані між собою. Перша проблема, з якою стикається дослідник езотеризму, — це, з одного боку, розуміння ключової ролі гнозису та містичного досвіду (у межах статті не заглиблюватимемося в питання про відмінність цих понять) в езотеричних традиціях, а з іншого — складність дослідження цього аспекту в межах наявної наукової парадигми. Сцієнтистський підхід, починаючи з епохи Просвітництва, передбачає аналіз явища з позицій раціоналізму та відповідність критеріям науковості, які беруть за зразок доказову базу точних наук. У цьому дискурсі такі категорії, як, наприклад, містичний

досвід, можуть існувати тільки із застереженнями, оскільки інтрапсихічний (тим більше той, що є трансцендентним) досвід практично не може бути об'єктом наукового дослідження через його суб'єктивність. З позиції науки ми можемо вивчати супутні йому обставини та зовнішній прояв, але не його сутність. Звичайно, можна надавати описи змісту містичного досвіду (якщо людина захоче поділитися цією інформацією), однак дослідник жодним чином не зможе довести й підтвердити справжність цього опису та виключити фантазійну складову. Через практичну складність дослідження містичного досвіду, або гнозису, багато дослідників оминають це питання, згадуючи про нього, але не здійснюючи ґрунтовного розгляду. Такі дослідники, як Є. Торчинов (1998), А. Сафронов (2008), розглядали проблематику змінених станів свідомості в містичних традиціях, але таких праць небагато.

Деякі вчені, наприклад, американський релігієзнавець А. Верслуїс (2013), наполягають на ключовій ролі гнозису в езотеризмі. Водночас категорія гнозису все одно залишається слабким місцем у подібних концепціях, оскільки під час спроби надати йому визначення або зрозуміти його сутність, гнозис описують так: «досвід духовного прилучення до іншої вищої реальності», «переживання» (Носачов, 2018). Проте, крім цього, інформації про гнозис обмаль. Гнозис перекладається з давньогрецької мови як «знання». Якщо це знання, то в чому його зміст? Якщо це переживання, то яке саме? Чи може переживання бути об'єктом наукового аналізу? А тим більше «досвід прилучення до іншої вищої реальності»? На наш погляд, сучасна наукова методологія майже не дозволяє досліджувати подібні явища. Водночас існує потреба їхнього вивчення. Напевно, наукова парадигма в її сучасному розумінні недостатньо ефективна для вирішення цієї проблеми. З її допомогою ми можемо досліджувати лише зовнішню сторону езотеричних традицій (наприклад, процедуру ритуалів), але до розуміння їхньої суті ми навряд чи наблизимся. Сучасні дослідники езотеризму постійно балансують на межі наукової методології, обережно оминаючи дискусійні питання. Ця проблема виникає також під час дослідження релігій, психопрактик, психічних досліджень загалом, змінених станів свідомості й суміжних сфер. Учені, що порушують цю тему, ризикують бути звинуваченими в ненауковості. На наш погляд, сучасна наукова парадигма потребує розширення, оскільки в її нинішньому вигляді вона витісняє за свої межі безліч цікавих і необхідних для цілісного розуміння культури феноменів.

З питанням гнозису й містичного досвіду пов'язана також друга проблема у вивченні езотеризму — проблема «інсайдера», яку досліджував, зокрема, С. Панін (2013). Мабуть, у жодній науковій сфері дискусія

з цього питання не є настільки гострою. Проблема полягає, по суті, в наступному: хто має право досліджувати езотеризм? Чії результати ми вважатимемо найбільш валідними? Сформулюємо кілька принципово різних позицій дослідника езотеризму:

- 1) дослідник, який поділяє світський світогляд:
  - а) зі скептичним та загалом негативним ставленням до езотеризму (згідно зі сцієнтизмом);
  - б) з доброзичливим та щиро зацікавленим ставленням (згідно з гуманістичним дискурсом);
- 2) представник ортодоксальної релігії (особливо християнства, якщо йдеться про західний езотеризм);
- 3) езотерик, апологет та пропагандист езотеричного світогляду, недовідомо освічений і той, що погано володіє науковою методологією;
- 4) академічний вчений, який володіє науковою методологією на високому рівні, практикує езотеричні практики в контексті певної традиції (отже, може мати переживання гнозису та містичного досвіду, як і №3), досліджує свою або інші традиції, використовуючи наукову методологію. Дослідника такого типу ми називатимемо інсайдером (за прикладом С. Паніна).

Позиції №1а, 2, 3 безумовно упереджені та необ'єктивні. Більшість європейських учених є прихильниками позиції №1б. Американська школа дослідження західного езотеризму припускає позицію №4.

Для початку спробуємо розібратися, чому позиція інсайдера взагалі є проблемою і дискусійним моментом під час вивчення езотеризму та яка ситуація склалась в інших сферах наукового знання. За прикладами ми звертатимемося до гуманітарних сфер, оскільки природничі сфери майже не пов'язані зі світоглядом, релігією та ідеологією; у точних науках питання, наприклад, про належність дослідника до певної релігії вноситься «за дужки»; на практиці математик, біолог чи фізик може бути як атеїстом, так і вірянном. Іншу ситуацію спостерігаємо в гуманітарних науках. Займаючись певною гуманітарною сферою, яка неминуче пов'язана з елементами світогляду, часто не є емоційно нейтральною, може бути насичена якимись історичними конотаціями та асоціаціями, дослідник ризикує бути звинуваченим у суб'єктивності й особистій зацікавленості. Однак мало в якій сфері питання стоїть настільки гостро, як у сфері езотеризму. Нікому не спаде на думку звинуватити в особистій зацікавленості представника, наприклад, єврейського етносу в тому, що він як учений займається єврейськими дослідженнями. Або звинуватити в необ'єктивності дослідницю, що вивчає гендерну проблематику, оскільки людина, вчений, не може бути безстатевою, а отже, у неї навіть немає можливості не належати до однієї з досліджуваних груп.

Загалом у науковому співтоваристві та соціумі нині сформувалася позиція, згідно з якою дослідник, який володіє науковою методологією та використовує її у своїй роботі, з повним правом може належати до досліджуваної спільноти. Його науковий інтерес до цієї теми є природний та закономірний. Навпаки, інтерес людини, яка не має жодних зв'язків, ні фактичних, ні емоційних, з об'єктом дослідження, викликатиме більше запитань, ніж у першому випадку.

Чому ж існує зворотна ситуація з вивченням езотеризму? Дослідники намагаються відмежуватися від об'єкта дослідження та підкреслити свою особисту незацікавленість і неупередженість, у кращому випадку намагаються це питання не обговорювати. На наш погляд, ця проблема пов'язана з негативним ставленням до езотеризму загалом, яке склалося після епохи Просвітництва. Цей процес формування «відкинутого знання» докладно описує В. Ханеграаф у своїй монографії «Західний езотеризм: путівник для тих, хто заплутався» (Ханеграаф, 2016). У випадку, якщо об'єкт дослідження викликає в соціумі напруження й негативні конотації, то й на вченого, який не приховує своєї належності до езотеричної традиції, накладаються ці негативні конотації. До цього дня, особливо в пострадянських країнах, дослідження, пов'язані з езотеризмом, містичними традиціями, окультизмом, психопрактиками, зміненими станами свідомості, набули дещо маргінального статусу. Сам об'єкт дослідження вважається невартим його наукового вивчення. Попри те, що такі дослідження все ж таки відбуваються, оскільки формально заборонити займатися цими темами неможливо, особливо в межах культурології (з деякими застереженнями також у межах релігієзнавства й філософії), ставлення до подібних досліджень в академічних колах дещо скептичне. Вчені, що займаються цими темами, замикаються в межах свого кола й створюють щось на зразок своєрідної субкультури.

Таке замикання стає проблемою з тієї причини, що дослідження езотеризму, на думку провідних світових фахівців у цій галузі, зокрема В. Ханеграафа, потребує міждисциплінарного підходу. З одного боку, як можливий варіант, пропонується культурологічний підхід у релігієзнавстві (К. фон Штукрад). З іншого, йдеться про можливість дослідження езотеризму представниками різних наук або ж про залучення до дослідження в контексті однієї сфери фахівців з іншої для глибшого й всебічного аналізу. Ми вважаємо найбільш адекватним підходом до вивчення езотеризму саме культурологічний, і саме в межах культурології. На це є певні причини: по-перше, культурологічний підхід дозволить виконати всебічний аналіз езотеризму, а не лише його філософської або релігійної складової, оскільки в культурологічному підході найбільше пред-

ставлена необхідна для вивчення езотеризму міждисциплінарність, що має багатий евристичний потенціал. По-друге, у культурології явища, що досліджуються, рівнозначні, не підлягають ієрархії й оціночним судженням, отже стає можливим усунення негативних конотацій щодо езотеризму. По-третє, більшість езотеричних традицій не ототожнюють себе ані з релігією, ані з філософією, езотеризм в їхньому розумінні є особливим явищем. До того ж традиційна філософія та релігієзнавство самі не надто активно приймають езотеризм у свій простір. Він залишається дещо маргінальною галуззю у цих дисциплінах. Зазвичай, за рідкісним винятком, езотеричні течії й персоналії не долучені до академічних програм й підручників з цих дисциплін, попри значну роль, яку вони відіграли в історії культури (наприклад, такі напрями, як алхімія, астрологія, кабала; такі особистості, як Мейстер Екхарт, Парацельс, Якоб Беме, Еммануїл Сведенборг).

Ці дві проблеми у вивченні езотеризму (проблема гнозису, або містичного досвіду, та проблема «інсайдера») тісно пов'язані між собою, оскільки «інсайдер» — це і є людина, яка може мати містичний досвід або володіти гнозисом. І, що важливо, апелювати до нього у своєму дослідженні. Наразі це не вважається прийнятним у науковому співтоваристві. Проте без цього аспекту глибоке розуміння езотеризму є доволі проблематичним.

Висновки. Отже, означено дві пов'язані між собою методологічні проблеми у вивченні езотеризму: проблему гнозису й містичного досвіду та проблему позиції дослідника. Ці проблеми зумовлені історичним розвитком гуманітарного знання, яке призвело до того, що після епохи Просвітництва езотеризм виключено зі сфери академічних досліджень. Проблемою гнозису є складність його глибокого дослідження із використанням наявної наукової методології, яка дозволяє лише описувати зовнішні прояви. Проблема позиції дослідника полягає в тому, що в науковому співтоваристві піддається сумніву право досліджувати езотеризм представнику езотеричної традиції, чого практично немає в жодній іншій сфері досліджень. Це пов'язано з упередженим ставленням до самого езотеризму, який у межах дискурсу сцієнтизму ототожнюється з набором забобонів та бездоказових тверджень щодо природи світу та людини. Пропонований культурологічний підхід із використанням міждисциплінарної методології видається найбільш адекватним для такої дискусійної галузі знань.

Перспективи подальших досліджень. Академічне дослідження езотеризму має недовгу історію, його лише починають досліджувати з позиції таких наук, як релігієзнавство, філософія, історія, літературознавство, мистецтвознавство тощо. Кожен із цих напрямів має багатий

евристичний потенціал. Дослідження езотеризму в межах культурології вважаємо найперспективнішим стосовно узагальнення результатів досліджень окремих гуманітарних наук та отримання цілісної картини явища езотеризму в історії світової культури.

Список посилань

- Верслуис, А. (2013). Что такое эзотерика? Методы исследования западного эзотеризма. *Эзотеризм в России и на Западе: прошлое и современность*, 4 (31), 11–35.
- Носачев, П. Г. (2018). *Исследования западного эзотеризма в зарубежном религиозоведении (на правах рукописи)*. Москва.
- Панин, С. (2013). Инсайдер как исследователь в академическом изучении западного эзотеризма. *Пути гнозиса: мистико-эзотерические традиции и гностическое мировоззрение от древности до наших дней: Сборник материалов международного научного симпозиума*, 209–218. Пахомов С. В. (ред.). Санкт-Петербург: РХГА.
- Сафронов, А. Г. (2008). *Психопрактики в мистических традициях от архаики до современности*. Харьков: Ритм-плюс.
- Торчинов, Е. (1998). *Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния*. Санкт-Петербург: Центр «Петербургское востоковедение».
- Ханеграаф, В. (2016). *Западный эзотеризм: Путеводитель для запутавшихся*. Москва: Центр книги Рудомино.

References

- Versluis, A. (2013). What Is Esoteric? Methods in the Study of Western Esotericism. *Esotericism in Russia and in the West: Past and Present*, No. 4 (31), p. 11–35. [in Russian].
- Nosachev, P. G. (2018). *Studies of Western esotericism in foreign religious studies (manuscript copyright)*. Moscow. [in Russian].
- Panin, S. (2013). An insider as a researcher in the academic study of western esotericism. *Ways of Gnosis: Mystical and Esoteric Traditions and Gnostic Worldview from Antiquity to the Present Time. Proceedings of the International Academic Symposium / Sergey Pakhomov (ed.)*. St. Petetsburg: RCAH. [in Russian].
- Safronov, A. G. (2008). *Psycho-practices in Mystical Traditions from Antiquity to the Present*. Kharkov: Rhythm Plus. [in Russian].
- Torchinov, E. (1998). *Religions of the world: the experience of the beyond. Psychotechnics and transpersonal states*. St. Petetsburg: Center “Petersburg Oriental Studies”. [in Russian].
- Hanegraaff, W. (2016). *Western Esotericism: A Guide for the Perplexed*. Moscow: Rudomino Book Center. [in Russian].

Надійшла до редколегії 28.10.2019 р.